

»Kleknuo je sam uza te, prignuh se nad tobom — pričam Kako se mladi bog Bako u vrtu stvorio negda Vijonogu vinovu lozu, Samo da zglobovima i svojim da prućem što čvršće Erigonu obujimi krasnu.«

LOZA

I zato u Nazora obične stvari kao što su čamac, maslina, loza, grad, šuma, bor, hridina, mlina i drugo dobivaju mitske dimenzije. Sve je u njega stvaralačko. Sve se nekako javlja kao vječno. To stvaranje to postojanje svega čega se pjesnik dotakne i što unosi u svoju poeziju, prisutno je u srži nekog prirodno neshvatljivog bića, dakle, kao čisti simbol, pa se tim putem život simbola i svega percipiranog uvijek produžava; da nekakve pojedinosti tog produženog postojanja ne mijenjaju smisao postojanja i njegovu mističnost. Taako je, s jedne strane, sve ograničeno, obično, delimitirano i smrtno; a s druge je strane ta konstantna definicija upravo uzročnikom neograničenog, vječnog, neshvatljivog i nepojmljivog života simbola svega što oživotvoruju, ili svega čiji život tumače. Ovakv rezultat je pjesnikova lucidnog uočavanja drame Čovjeka i Prirode, tih dvaju vječitih talkmaka koji međusobno svojataju primat stvaralaštva. I na koncu, Stvoritelj Priroda nije više u doslovnom smislu riječi »stvoritelj, jer se stvoreni objekat može smatrati definitivno stvorenim tek kad je potpunoma osmišljen, a to može samo Čovjek. Priroda je stvorila red i plodnost, a Čovjek je tom urodu dao razrađen smisao. To bi bio nekakav pravi izvor s kojeg je potekla stvarnost. Otuda polazi i Nazor. To podupire i činjenica da on ruši mitsku misao unoseći je u pjesme, da je uspjela nadići i u poetskoj konstataciji uspostaviti njenu korjenitu izmjenju. Mitska misao u Nazorovu pjesništvu nije ostala statična, već dinamično razgrađujuća, podjednako polazeći istodobno unazad i unaprijed tumačeći svoju sadašnjicu. Takav pristup mitu i mitologijama spasio je Nazorovo pjesništvo sputanosti, idolatrije, religioznosti i iluzija. Tako, po našem pjesniku, kao i prema Hesiodu, »sve što je bilo, sve što jest, sve što će biti« — traje i jeste tu sa (i međ') nama.

Ovo vraćanje Nazora mitovima ili još bolje, objašnjavanje svijeta i sebe, dakle povijesti i ljudi, putem mitologija, vidjeli smo, ne znači automatski i neku Nazorovu arhaičnost, još manje znači njegovo pokušavanje sticanja nekakvih magijskih moći nad stvarima koje je prethodno spoznao i razotkrio, već se to jeste izvorna Nazorova pjesnička zaokupljenost *prvim pojavama nečega*. Jer Nazor, u kasnijem slijedu postojanja tih pojava, upravo opet preko mitova, jednu izvornu stvarnost odvaja od pulkih religioznih potreba i stega, društvenoga reda i zahtjeva, kao i monalističkih težnji. On u svojoj poeziji, kad koristi mitove, ne zapada u apstrakcije, ne odlazi u krajnosti embrionog stanja svijeta, ali ni u katakliz-

mičke krajnosti njegovog raspadanja u Kaosu. Nazor se, pak, bavi, koliko je to pjesništvu moguće, praktičnim stranama tog svijeta koji se univerzalno obnavlja u svjetlosti, koji ne tvori nadnaravna bića, ali tvori bića koja su ipak neobjašnjiva. Nazor odbacuje sve moguće mitovima predočene svjetlove i prihvaća samo ovaj svijet kojeg »poznajemo« i u kojemu živimo, on se zanosi njegovim kozmičkim ritmovima:

»Sve teče,
Sve dršće,
Sve titra,
U okrug se nemirno kreće
Niz neznane putove sreće,
Sa vječne planine put mistična mora;

U jezgrama bitima,
U ljuskama korā
Sve teče,
Sve titra,
Po zakonu nekog nitma
Sad spora,
Sad hitra,
Što nikad umirit se neće«.

PANTA RHEI

Nazorov svijet, dakle, nije apokaliptičan, jer on nema potrebe da stvara novi svijet, pa ni želje da se ruši postojeći. Dapače, ovo drugo još manje, jer je istim ushićen, jer Nazoru ovaj postojeći Svijet nema kraja i već u njemu je vrijeme linearno i nepovratno. Univerzum je u stalnom stvaranju, širenju i bujanju.

Nadalje, Nazor svoje mitove dovodi u takav odnos da oni potpuno gube svaki oreol božanstva. Njegovi mitovi ne žive daleko od običnih ljudi i nisu nimalo ravnodušni prema stvarima svijeta, već su, naprotiv, živo zainteresirani za trenutane, pojedinačne, svakodnevne ljudske sudbine, za njihovu patnju krivi i mesa, kao i za njihove ljubavi, obične poslove i smrtnost. I opet dolazimo na, već naprijed naznačeni, kružni proces Nazorova stvaralaštva, gdje uproščeno rečeno pjesnik ruši mit njegovim isticanjem. Evo kako se to događa. U mitologijama je najbitnije da se upozna podrijetlo i povijest nečega s čim se želi ovladati i to je moguće jedino tim putem. Nazor je, kao pjesnik i vizionar, svjestan da u potpunosti neće poznati podrijetlo i povijest Prirode, a još manje gajiti bilo kakve djetinje iluzije da će njome moći ovladati. Iz ovih razloga pjesnik se obraća već postojećem stvarnom krugu, samo oponaša trenutnu cirkulaciju Prirode, diveći joj se. Dakle, on samo želi i nastoji da se uspostavi komunikacija njega i prirode i to u »zatečenom« momentu, što je — ako mi se dozvoli takva formulacija — realističko stanje mističnosti, konkretno-praktična mističnost. Dakle, nema tu onog prvobitnog jedinstva koje je veoma bitno za mitologije, već je sve zastrupljeno u nekom postojećem stvarnom sadašnjem jedinstvu. Nazoru nije bilo potrebno posezanje za nekakvim mističnim stanjima da bi se doseglo blaženstvo. Za to je bila dovoljna njegova potpuna okrenutost Prirodi i mediteranskoj zavičajnosti.

Tomislav Marijan Bilosnić

ODGOVOR FLORIKI ŠTEFAN Recept kako se ne prave recepture

U broju 108—109 časopisa *Polja*, polazeći od mog nekrologa velikom prijatelju i saradniku (zajedno smo napisali i poemu *Alba*) Jonu Balanu, Florika Štefan, napadom *ad personam*, pokušava da naruši moj lični ugled, prilepljujući mi kojekakve etikete, i ličnim, njoj svojstvenim interpretacijama da dezinformiše javnost.

Člankopisac, verovatno, misli da će me posmrtno zavladati s preminulim prijateljem; malo teško, alio to nije uspeo za života. Jer iz ovog napisa izgleda kao da je on bio nečija žrtva, da mu je učinjena neka nepravda, nanesena neka uvreda. Bože, bože! A to govori ona koja nije htela da saraduje u broju časopisa posvećenom ovom piscu (kao urednik toga broja lično sam od nje, pismom, tražio prilog). I sada kaže, kao da je pokojni Balan bio »čitalica«, te takve banalnosti zbog kojih se uzdržala i slično.

Ton ovog napisa je apokaliptičan, bez pogovora i prigovora. U Zola-stilu: »Optužujem!...«, koji će ući, nema sumnje, u istoriju (u neku istoriju). S malom, ali suštinskom razlikom. Veliki pisac nekoga napada da bi drugog odbranio. Florika Štefan, obratno, nekoga kobajagi brani da bi drugog oštro napadala. Veliki humanista brani žive od potencijalne smrtno osude. Naš člankopisac upliće i mrštvu da bi nekoga osudio. I još nešto, što se kosi valjda sa svim jurisdikcionim postavkama od Hamurabija, preko rimskog prava pa do naših dana svakako: Florika Štefan uzima na sebe ulogu tužitelja, a htela bi biti i presuditelj i, maltene, izvršitelj. Što je mnogo, mnogo je, pa i od Florike Štefan.

Ona vazda svoje lične »uvrednosti« uzdiže na rang neke društvene savesti, govoreći u ime nekog javnog mnenja (koje bi apriorno moralo biti na njenoj strani), a ne konsultujući ni delimično ni sporadično to isto javno mnjenje. Demokratski je i u duhu naših društvenih kretanja da se ljudi malo priupitaju kada se istupa u njihovom ime, ili bar da se oslušnu njihovi glasovi.

U pomenutom nekrologu neprežaljenom Jonu Balanu od oko 1000 reči (to je jedina realnost) upotrebljena je i metafora »izvršni inženjer duša«, u datom kontekstu nije data pod navodnicima, jer je preinačena, niti je to bitno, jer je ona ovde uzeta samo kao simbol, u figurativnom smislu, a koju sam ja, kao »dobar« poznavalac »stalljimizističke recepture« (pokazalo se da su drugi bolji njeni poznavaoi, ipak) pripisivao Gorkom od koga sam je i preuzeo. *Mea culpa, mea maxima culpa*. Izvinjavam se seni Jona Ballana koji je zbog ovoga postao »argumentom«, a ne mogu pohvaliti one koji nisu imali strpljenja da čekaju, na krivini svakako, drugu, bolju

priliku. Kriv sam i ja što nisam rekao vajar srca ili nešto drugo, da ne bih nekome dao povoda za tu, stvarno fantomatičnu jednacinu: neko je to rekao = Radu to upotrebljava = on je to = društvene sankcije. To je, svakako, hiper-super-hiperbolica i za naše, satelitsko doba.

Međutim, ljudi (ne samo ja, što mi čini zadovoljstvo) ne mogu da se čudom načude kakva li je to (osim što ona, valjda, pripada nekoj ličnosti i što sam je ja supstitucijom pripisao velikom proleterskom piscu) estetska formula sadržana u ovoj metafori? Ili, ne daj bože, politička? Osim ako neko, lišen elementarnog smisla za nijanse, ne smatra da su »inženjeri duša«, i vo vremena ono, ove (duše) modelirali mengelama. A kako Florika Štefan govori o »socreallizmu«, maltene kao o nekom skupu drogista ili državnom neprijatelju, a ne o nekom, pa čak i s neliterarnim efektima, estetskom opredeljenju, svašta još može biti. Smatram da smo, baš zbog ove lepe slobode koju uživamo, u situaciji da možemo govoriti odmereno i kritički (a to se radi i u vrlo učenim disertacijama), bez nekog straha od tabu-tema — a najmanje da ih nekom, po ličnom čefu, prikrijemo — i o »sukobima na književnoj levisci« i o socijalističkom realizmu, a i o apstrakcionizmu i hipermodernizmu, pa, bogami, ako treba, i o crnim valovima u umetnosti. Lično nisam ni za crno-beli realizam, ali ni za žučkasto-pepeljastu ne-literaturu.

Člankopisac brka suvereno dve stvari: estetske stavove i političko opredeljenje. »Teoričari« s Beogradskog univerziteta (koje, uzgred budi rečeno, ne znam ni lično ni bezlično), čijim mi primerom »preti«, zastupali su stavove koji su se, koliko znam, suprotstavljali samoupravljaju. Lično ne znam da je neko u ovoj zemlji, pa i u malo težim vremenima, bio proganjan zbog književno-estetskih stavova. Za žaljenje je samo što i neki književnici to priželjkuju, ili time vrše neku presiju. Da sam na njenom mestu (svog sagovornika), mogao bih da kažem da je negde, u nekoj zemlji, nekada bivalo da su i književnici čamili po konc-logorima.

Dalje, ne znam koliko je preporučljivo izdvojiti jednu jedinu (od 1000 reči!) citat-metaforu, izvan konteksta, i na osnovu toga nekoga optuživati. Da sam na njenom mestu, mogao bih reći da je to, recimo, dogmatско izdavanje pojedinačnog činilaca itd. A ako već pominje Program SKJ, opet, da sam na njenom mestu, mogao bih reći da je ovakva metodologija i u širim, međunarodnim razmerama, osuđivana u svim programima SKJ, od 1948. godine navamo. Ali ja to ne činim, jer znam da su njene pobude lične prirode, a ne s neke šire platforme.

Teško je oteti se utisku i ne reći nešto o lekcijama koje mi drži moja bivša učenica koja je, kao, izrasla (teško je to, stvarno, prosuditi po ovom članku). Stvar je to, pomalo i etičke i estetičke, a i drugih činilaca.

Ili, bar, onoga što se na nemačkom zove *Schönheitsgesicht*. A o ličnim stvarima, ukusima i neukusima, takođe ne bih teo raspravljati. Tešim se samo što se od oko 300 mojih bivših đaka i studenata mogu izbrojati na prste jedne ruke oni koji nije stvani zaboravljaju (s uživanjem sam, na istoj strani časopisa gde me moja bivša učenjica ruži, čitao članak M. Kujundžića o svom bivšem profesoru M. Leskovcu). Ja lično poštujujem sve svoje bivše učitelje i profesore, počevši od onih iz prvog razreda osnovne škole. Bar nikada ne bih sebi dozvolio da ih lično vređam. Oprostio bih im čak i da ponegde pogreše. U ono vreme kad sam im bio učenik, a i kasnije, u našem uzburkanom bitisanju.

Na kraju, jedno malo upozorenje (profesori su profesori do kraja života) Floniki Stefan: ne smemo u ovakvoj diskusiji, i to još s trostrukom ingerencijom (tužitelj-presuditelj-izvršitelj), da se služimo neproverenim (neko bi to mogao nazvati i lažnim) argumentima. To može da šteti njenom ličnom ugledu, a sigurno neće da naškodi mome (tužena strana). Na primer: svega dve školske generacije iza mene, Jon Balan nije nikada bio moj učenik (kao zreo čovek, polagao je samo ispite, vanredno, kod mene na VPS); kao profesor i rumunskog jezika, posle toga, bili smo kolege; sigurno nisam, »profesorski« dakako, kritikovao prvu zbirku pripovedaika Jona Balana *Plamen u noći*, naprotiv, pozdravio sam je (uporom pri kazu »Književnim novinama« br. 25, 1954. godine) — kritika se odnosi na parolaste stavove u zbirci pesama istoga autora *Brazde u proleće* (1953) i — o, užasa! — Flonika Stefan to brani (upornjen tekst u *Lumini* br. 3, 1953. godine); dalje, nikada redakcija *Lumine* nije nameravala da uvaženoj Floniki Stefan posveti neki broj (a dugo sam već u redakciji da to znam), iz prostog razloga što nije udovoljavala postavljenim kriterijima: da je bar napunila neku okruglu godišnjicu (svima je broj posvećen za 50-godišnjicu života, a Avrameskuu čak za 60-godišnjicu), ili da je bila odgovorna u rednik časopisa; otkud njoj, u navođenju (i iščudavanju među zgradama) epitet »ljudske« porred »duše«? (neka mi se veruje na reč, ali nisam animista pa ne verujem ni u ljudsku, ni u životinjsku dušu). I, tako, još neke male stvarčice, u jednom dahu izrečene, ali, nažalost, ne tačne.

Mogao sam ova, svakako neproverena podmetanja i prečitati, da mi autor članka, čudovišno (u duhu svojih maštovitih konstrukcija) ne nameće neko »podmetanje« — očigledno neprijateljskih parola, po njoj — »drugovima iz *Libertate* itd. Kao da je neko, u magnovenju jedne neprospavane noći (nekrolog mi je tražen u 10 sati uveče, a završen negde oko 1 sat po ponoći), skrhan bolom, još i mogao misliti na neku ovakvu igru. Ali, eto, misle na nju oni koji bi hteli da to tako bude.

Žalim, najzad, što se ime Jona Balana pominje u tako nedoličnom kontekstu i to u časopisu *Polja* čiji je on saradnik bio, koliko znam. A ono što se kaže u vidu neke kritike, trebalo bi bar malo da na to liči. Insinacije i uvrede ne čine kritiku, to je sasvim izvesno. Ne smemo raspravljati s ljudima i o ljudima, kao što je Gorki rekao, »sa humičice blata« (ne shvatiti ovo bukvalno). I pustiti mrtve na miru, u pokoj u njihovom. Znamo da i u okršajima najljućih neprijatelja oružje začuti da bi se pokopali mrtvi. A o živim ljudima govoriti bar — ljudski. I ne vređati njihovo dostojanstvo.

Radu Flora

PS. Ne želim dalje raspravljati sa Florikom Stefan u ovom tonu i na ovom nivou. Smatram da mi je ovaj odgovor iznuđen i izvinjavam se čitaocima ako sam, braneći se, morao iznositi neke stvari u jetikijem tonu. Ovaj je slučaj za mene *ad acta*. Za takve polemike, jednostavno, nemam vremena, imam dosta drugih dužnosti i obaveza.

R. F.

RAZGOVOR SA SLOBODANOM MILATOVIĆEM, REDITELJEM IZ TITOGRADE

Slobodan Milatović je osnivač i rukovodilac Dramskog eksperimentalnog studija Doma omladine »Budo Tomović« u Titogradu. Piše dramske tekstove za trupu i režira. Ova prva eksperimentalna trupa u Crnoj Gori prerasla je od privatne družine koja je sama finansirala i organizovala predstave do svojevršne pozorišne radionice kroz koju nastoje iskazati svoje poima-

nje pozorišne umetnosti. Grupa radi dve godine i za to vreme postavljeno je šest predstava (Eišilov *Okovani Prometej*, *Buđenje Dragana Uskokovića*, *Jovanka inače rodom Grahovljanika S. Milatovića*, *Govori mi o Augusti Luke Paljetka*, *Jama I. G. Kovačića* i, takođe Milatovićev tekst *Marko Kraljević superstar*). Grupa i Milatović, za režijske postavke, došli su niz republičkih i jugoslovenskih nagrada: Prvu nagradu na Festivalu dramskih autora C. Gore u Bjelom Polju, 1975. i 1976. za *Okovanog Prometeja* i *Marka Kraljevića*, kao i prvu nagradu za režiju *Prometeja*, zlatnu masku na Festivalu dramskih autora Jugoslavije u Trebinju 1976. za *Marka Kraljevića* i zlatnu masku za režiju, saveznu nagradu Sedam sekretara SKOJ-a 1976. Milatović je dobio za postignute rezultate u oblasti umetnosti.

— Nazivate se eksperimentalnim dramskim studijom — objasnite suštinu vašeg pozorišnog eksperimenta.

— Naš eksperiment je sadržan u traženju novog pozorišnog izraza. Bit našeg rada jeste u igri oslobođenoj svih ostalih elemenata »scenskog dekora, svjetla, koji su samo pomagala u nemoći da se ispolji pravi pozorišni izraz, ideja. Dio tog eksperimenta je i moj odnos prema tekstu. Za razliku od uobičajenog postupka u tehnologiji pozorišnog rada gdje reditelj nađe tekst i prema njemu gradi viziju predstave — ja polazim od ideje o predstavi i tada tragam za tekstom koji mi je pomagalo da se ta ideja ostvari. Mi negiramo improvizaciju u igri, namna je improvizacija u tekstu, a igru ne improvizujemo nego je stvaramo. Čin stvaranja predstave, takođe, jedina vrsta eksperimenta: poslije čitanja teksta raspravljamo o njemu i odmah idemo na scenu, pravimo igru u kojoj vidimo šta treba odbaci-

ti a šta dodati, Teško nam je bilo da se probijemo, jer je publika naučila da sluša ne da vidi, a pozorište zahtijeva, po mom mišljenju, više gledanje nego slušanje.

— Da li to znači da prihvata te zanemarivanje reči kao što to čini Piter Bruk u svom kazališnom laboratoriju?

— Breht je rekao kad se literatura počne miješati u pozorište tu višenema pozorišta. U našoj koncepciji ima dosta brehtovskog, ali izraženog na specifičan način. Kod Aristotela se glumac učivljavao u ulogu, a kod Brehta je na odstojanju od uloge koju tumači, time se gledalac ne obmanjuje, pokazuje mu se šta je pozorište u stvari. Glumac ne treba da se uživi u ulogu, on vodi lik uz sebe, ali mora svakoga trenutka biti svjestan da je u pozorištu. Smatram da se mora insistirati na igri. Moji dramski tekstovi, na primjer, nemaju literarnu vrijednost, ali kroz igru oni dobijaju pozorišni smisao, riječ postepeno zanemaruje, ona postaje sekundarna, mada je nećemo potpuno odbaciti, ali idemo ka njenom svodenju na što manju mjeru. Cilj nam je da priviknemo publiku na takav tip pozorišta i odnos prema nama samima, ali se još nijesmo toliko usavršili da igrom sve kažemo, zato koristimo riječ tamo gdje igra nije dovoljna.

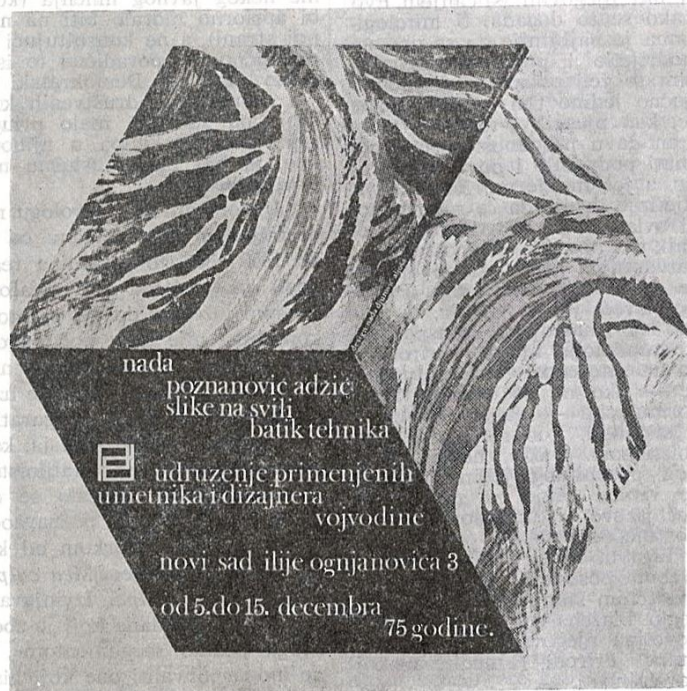
— Misliš li da ste našli autentičan pozorišni izraz?

— Pozorište postoji u određenim društvenim uslovima i stupnju društvenog razvoja, ono treba da bude specifično i da, na izvjestan način, uzme nešto naše, iz naše tradicije, ali, istovremeno, i nešto opšte.

Ja nijesam vidjeo neke velike režisere, pošao sam od Stanislavskog i čitao Bruka, ali mi smo sami, postepeno, tražili svoj izraz, išli za osmišljavanjem ideje u jednoj predstavi, u drugoj gradili dijalog, zatim tražili prave odnose među glumcima, odnosili se prema ritmu i kompoziciji u trećoj, tako da nijedna naša predstava do sada nije prava (ni *Kraljević Marko* gdje smo težili rasteryenju glumca), ali smo blizu toga da u jednoj predstavi postignemo jedinstvo svih neophodnih elemenata.

— Da li ste kroz *Marka Kraljevića superstara* pokušali da, kroz demitologizaciju, ostarite spoj tradicije i avangarde?

— O toj predstavi su izrečene mnoge ocjene, pa i ta o rušenju mita. Ali naša intencija nije bila rušilačka, mi smo kroz mit, prije svega, htjeli izraziti današnjicu. Idejna vrijednost predstave je na tom planu. Uze li smo naš najveći mit i odnos koji smo uspostavili prema njemu u prvi mah doima se kao da smo ga željeli ismijati, ali interesovalo nas je nešto drugo. Ovaj mit stvoren je u izvjesnoj nemoći ljudskoj, ali ni u današnjem trenutku, kada je ljudska misao daleko dosegla, nijesmo oslobođeni stvaranja mitova. Ka-

nada Petrović: plakat I, sitoštampa, 1976.